
**БАҚЫТ ФЕНОМЕНІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-АНТРОПОЛОГИЯ-
ЛЫҚ ТАЛДАНУЫ****М.А. Бижанова**

Бақыт феноменін дүниеге деген діни қатынас пен руханилық аясында немесе бақыт ұғымын онтологиялық қырынан қарастырған еңбектер мен зерттеулер біршама көп болғандықтан, біз бұл мақалада осы бақыт түсінігін философиялық антропология ауқымында талдамақпыз. Бұл үшін алдымен философиялық антропологияның пәнін құрайтын адам тақырыбына тоқталып, содан кейін бұл кең де күрделі мәселенің ішінен өмірдің мәні мен бақыт мәселесін айқындап, оны философиялық талдаудан өткіземіз.

Философияның бүкіләлемдік тарихында адам мәселесі негізгі іргелі тақырыптардың бірі болып табылады және осы мәселемен айналысатын үлкен арнайы білім саласы философиялық антропология деп аталады. Ең іргелі мәселе болып табылатын себебі көптеген ойшылдар адамды микрокосм ретінде қарастырды, яғни макрокосмды немесе бүкіл ғаламды түсіндірудің кілті адамда деп есептеді. «Философтар адамның жұмбағын шешу болмыстың құпиясын ашуды білдіреді деген санаға үнемі қайтып оралады, - дейді орыс ойшылы Н. Бердяев - Өзіңді өзің танысаң, осы арқылы әлемді танысың. Адамның тұңғығына бойламай, дүниені сырттай танудың барлық ұмтылыстары нәрселер туралы тек үстірт білім ғана береді. Егер адамнан тыс сыртқа жүрер болсақ, нәрселердің мәніне ешқашан жете алмаймыз, өйткені мәннің шешімі адамның өзінде жасырылған» [1, 293 б.]. Сондықтан да «Өзіңді өзің таны» (әдетте Сократқа телінеді) деген императив барлық философиялық және діни жүйелерде кездеседі. Қытай ойшылы Лао Цзы «Басқаларды білген – ақылды, өзін білген – данышпан» десе, «Адам барлық нәрсенің өлшемі» дейді грек Протагор. Иса пайғамбар «Құдай патшалығы біздің ішімізде», буддизм «Өзіңе үңіл, сен Буддасың» десе, Исламда «Өзін білген өзінің Құдайын да біледі» делінеді.

Адам кім? Соңғы дәуірде адамды зерттеу саласындағы жетістіктерге қарамастан, бұл адамның жаны мен тәнінің арақатынасын, оның шығу тегін түсіндіріп беруге қабілетті, теріске шығарылмайтындай айғақтар және дәлелдермен бекітілген сенімді теория болмай отыр. Адам туралы бар көзқарастар негізінен болжамдар мен ұсыныстарға ғана сүйенеді. Бұған таңдануға болмайды, өйткені әлем туралы қазіргі ғылыми көзқарастар осыдан 300-400 жыл бұрын ғана қалыптаса бастады, ал бұл адамзаттың көпғасырлық тарихындағы аз ғана мезет. Алайда осыған қарамастан адам табиғатын философиялық түсіндіру жалпы теориялық деңгейде үлкен сенімге ие бола отырып, дұрыс бағыт сілтейді.

Адам туралы көзқарастардың даму тарихынан әрбір кезеңдерге сай космоцентризмді (табиғат центризмді), теоцентризмді, социоцентризмді, антропоцентризмді және басқаларын бөліп қарастыруға болады. Адам мен оның рухы туралы идеялар ерте кезден-ақ пайда бола бастады. Мысалы, ежелгі үнді философиясында адам жанның көшуі туралы ілімге сәйкес рухтың субъективтісі ретінде қарастырылса, ал қытайдың ертедегі бүкіл даналығы адамгершілікпен байланыстағы антропоцентристік сипатта болды. Космологиялық грек натурфилософиясында рух гилозоизм позициясына негізделді, яғни тірі мен өлі арасындағы шекара теріске шығарылып, универсумның жалпы жандылығы, әсіресе милет мектебі өкілдерінде мойындалды. Антикалық философияда антропологиялық проблематикаға өту софистердің ағартушылығымен және Сократтың этикалық рационалистімен басталады. Ортағасырлардағы діни философия рухқа басымдылық бере отырып, жан мен тәннің антропологиялық дуализмі арқылы түсіндірсе, ал Қайта өрлеу мен Жаңа заманның философиясы адамды аспаннан жерге түсіріп, оның мәселесін теоцентристік емес, антропоцентристік, гуманистік мағынада шешуге тырысты.

Адамдағы табиғи-биологиялық бастауға басты назар аударған Л. Фейербахтың антропологиялық материализмін К. Маркс әлеуметтік бағдарда дамытқаны белгілі. Он тоғызыншы ғасырда А. Шопенгауэр, Ф. Ницше, С. Кьеркегор, В. Дильтей және т.б. тарапынан адам өмір философиясының тұрғысынан қарастырылды және бейклассикалық философияның бастауы болып саналатын бұл бағыт кейінірек М. Хайдеггер, Ж.П. Сартр, А. Камю дамытқан экзистенциализмнің де, Э. Мунье, П. Тейяр де Шарден дамытқан персонализмнің де идеялық-рухани алғышарты болды. Бұл тарихи-философиялық экскурстан байқап отырғанымыздай, XX ғасырда философияда адам туралы жаңа дербес білім саласының – философиялық антропологияның пайда болуына қажетті барлық алғышарттар пісіп-жетілді. Осылайша жиырмаыншы ғасырдың 20-жылдары М. Шелердің, А. Геленнің және Х. Плесснердің еңбектерінің арқасында адам мен оның мәні туралы негізқұраушы ілім қалыптасты. «Философиялық антропологияның міндеті, - дейді М. Шелер, - адамзат болмысының негізгі құрылымынан адамның мынадай барлық спецификалық монополиялары, атқарған істері мен әрекеттері қалай туындайтынын дәл көрсетіп беру: адамның тілі, ар-ұяты, құралдары, қарулары., мемлекет, билік, миф, дін, ғылым...» [2, 187 б.].

Қазіргі кездегі ғылымда адамның биоәлеуметтік табиғаты туралы пікір қалыптасты. Адам пайда болуының биологиялық алғышартын ешкім теріске шығара алмайды, алайда адамды тұлға ретінде қалыптастыратын әлеуметтілік екені де сөзсіз. Адам өмір сүруінің табиғи-биологиялық жағы әлеуметтік-мәдени факторлармен «адамданады» және ортаға түсіріледі. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылыми-техникалық прогрестің асқан шапшаң өсуінің барысында және адамның өз ғылыми және практикалық

әрекетінің нәтижелері үшін жауапкершілігінің артуы негізінде адамға деген көзқарас өзгерді. Енді философиялық антропология әр алуан ілімдермен, тұжырымдармен, бағыттармен (мысалы, биологиялық, теологиялық, социологиялық, психологиялық, мәдени (этнографиялық), структуралистік, педагогикалық және т.б) сипатталатын адам туралы білімдердің анағұрлым жалпы кешенінің – жалпы антропологияның құрамдас бөлігіне айналды. Философиялық білімнің бір бөлігі ретінде философиялық антропология әлеуметтік философиямен, этикамен, социологиямен, психологиямен тығыз байланыста болып, адам туралы білімдердің кешенді ғылымын құрайды.

Антропология мен этиканың өзара байланысына арнайы тоқталар болсақ. Антропология туралы айтылды, ал этика адамның адамгершілік өмірін, адамгершілік жетілуін зерттейтін ғылым саласы, адамгершілік құндылықтардың ішінде бақыт бастысы болғандықтан оны бақыт философиясы деп атаса да болады. Философиялық немесе гуманитарлық білім жүйесіндегі этиканың орнын анықтау үшін философиялық ғылымдардың циклін еске түсірсек болады, олардың арасындағы бүкіл философияның өзегі – метафизиканың немесе ядролық, теориялық философияның өзі теологияға, онтологияға, космологияға және антропологияға бөлінеді. Мұның ішіндегі антропология этиканың тікелей іргелі негізін құрап тұрған метафизикалық білімнің бөлігі. Философияның барлық қолданбалы салалары, оның ішінде этика да осы теориялық тамырдан - метафизикадан өсіп шығады.

Қазіргі ғылым адамның тұлға ретінде қалыптасуына әсер ететін үш маңызды факторды атайды: генетикалық тұқымқуалаушылық, мәдени орта және өмірдің жағдайлары. Осы құрамдастардың өзара әсері негізінде тұлғаға тән қасиеттер – адамның өзіндік қажеттіліктері, мүдделері, темпераменті, қабілеттері, ынта-жігері, адамгершілігі және т.б. қалыптасады. Адамның басқалардан өзгешелендіретін бұл индивидуалдық ерекшеліктері басым көпшілігінде оны қоршаған әлеуметтік және мәдени жағдайлардың әсерінен құралады, демек тұлғаның қалыптасуында қоғам үлкен рөл ойнайды.

Адам болмысының қайшылықтығын және оның енді тек жасампаз ғана емес, қиратымпаз екендігін де ескере отырып, зерттеушілер адамның эволюциясындағы жағымды әлеуметтік өзгерістерді қоғамдық қатынастардың гуманитарландырылуымен байланыстырады. Және бұл тұста адамзаттың бүкіл өмір бойы өз алдына қойған мақсат-міндеттерін жүзеге асыруға ұмтыла отырып, біртұтастық ретінде үздіксіз дамиды және, екінші жағынан өз бойына қоршаған әлеуметтік және табиғи ортаның ықпалын сіңіретінін ескеру керек. Басқаша айтқанда, ол өзінің дамуында әрқашанда әрі субъект, әрі объект болып табылады, ал бұл болса, тағы бір аса маңызды мәселені - өмірдің мәні мен бақытқа ұмтылудың философиялық мәселесін алға тартады.

Өмірдің мәні мен бақыт мәселелері өзара байланысты, өйткені өмірдің белгілі бір мәнділігі бақыттың алғышарты болып табылса, екінші жағынан

бақытқа деген ұмтылыс өмірдің өзіне белгілі бір мән-мағына береді. Мән-мағынасыз өмір сүру – адам үшін бақытсыздық және керісінше адам өз өмірін терең пайымдай алса ғана, бақыт сезімін сезіне алады.

Қазіргі кездегі бірқатар философиялық бағыттар мен психологиялық мектептер, сондай-ақ публицистика мен журналистика XX ғасырда адамның өмірі (әсіресе, екі дүниежүзілік соғыс пен концлагерьлерден кейін) мән-мағынасынан айрылды деген айғақты алға тартады. Постмодернизм мұны субъектінің өлімін, рационалистік сананың ыдырауын жариялайтын тұжырымдамада бекітеді. Бұрынғы мәдени құндылықтар мен зияткерлік конструкциялардың орнын барлығын бұзып қирататын деконструкция алмастырады. Индивид бейсаналы мәтіндер мен бейсаналы күштердің қолындағы ойыншыққа айналады.

Гуманистік және экзистенциалдық психология қазіргі адамзат өмірінің мәнінен айрылуының және соның салдарынан болатын депрессияның кедейлермен бірге материалды игілікпен толық қамтамасыз етілген байларды да қамтитындығынан шыға отырып, оның бір себебін адамның тек «психика» емес, рухтан да тұратынын еске салады. Яғни бұл жерде өмірдің мәні адам жанының үнемі ұмтылып тұратын рухани нысанына байланысты болып отыр. Ницше былай дейді: ««Не үшін» өмір сүретіні бар адам кез келген «қалайға» төтеп бере алады. Өмірдің мәні осы не үшін өмір сүруді білдіріп тұр.

Мәндер қалай өмір сүреді деген сұрақ туындайды. Кез келген қоғам өз мүшелеріне өмірдің мәнін беретіндей жоғары құндылықтардың белгілі бір жүйесін бере алады. Бұл құндылықтарды үш деңгейге орналастыруға болады. Біріншісі трансценденттік құндылықтар - өмірді өліммен байланысты пайымдауға мүмкіндік беретін, өлімге мән беретін, моральдық абсолюттер жүйесін беретін және дүниенің негізінде жатқан абсолюттік ұстындар жайлы, Құдай туралы түсініктер. XX ғасырда бұл трансценденттік құндылықтарды зайырлы дінмен - әлемдік төңкеріске деген сеніммен, коммунизм мұраттарына деген сеніммен айырбастаған қоғамдар да болды. Екінші деңгей – қоғам мен мәдениеттің құндылықтары: саяси мұраттар, мемлекет, оның шекаралары, оның тарихы, этноұлттық құндылықтар, тілі мен дәстүрі, бірегейлігі және т.б. Бұл деңгей бірінші деңгеймен байланысты, яғни аймақтық пен жалпыадамзаттық өзара диалектикалық байланыста көрінеді. Мазмұны жағынан бай үшінші деңгей – бұл күнделікті тіршілік әлемін қамтитын жеке өмірдің құндылықтары. Мұның құрамына денсаулық пен ұзақ өмір, белгілі бір айналысатын кәсіп пен сондағы табыс, шығармашылық пен әлеуметтік мәртебе, отбасын құру мен ұрпақ жалғастыру, сүйіспеншілік, айналадағылармен ізгі қатынас және т.б. кіруі мүмкін.

Ал өмір мәнге ие болмаған жағдайда мынадай экзистенциалдық нәрселер орын алады: 1) ешнәрсеге көңіл толмайтын, барлығын да сұрғылт түске бояйтын, немқұрайдылық әкелетін, әсердің, мән-мағынаның және (сенсорлық) сезімталдықтың тапшылығын әкелетін іш пыстырарлық тосылу; 2)

күйгелектік пен күйзеліске әкелетін депрессия; 3) мақсат қоюға деген ішкі ұмтылыстың болмауымен сипатталатын маңызды мақсаттардың жоқтығы; 4) басқа адамдардан алшақтап, тұлғалық жалғыздық күй кешетін, субъект-объекттік қатынастарда керексіздігінді сезідіретін жеке мардымсыздық; 5) универсумдағы өз орныңды кездейсоқ, тайғанақ сезіну; 6) шынайы болмысты қабылдамау, оны теріске шығарып, одан бас тарту.

Ал өмірдің мәнінің бар екендігі мынадай сәттер арқылы көрініс беруі мүмкін: өмірге және адамдарға деген жанды қызығушылық, жаңа кездесулерді, әңгімелерді, жаңалықтарды үнемі қалап тұратын әлемге деген көңілді сергектік, эмоционалдық көтеріңкі көңіл-күй; шаттық пен қуаныш; мақсат қойғыштық (мысалы шығармашыл адамның туынды жазуға ұмтылысы, ананың балалы болуға ұмтылысы); адамдармен арақатынасында өзінің маңыздылығынды сезіну; қоршаған орта мен айналана өзінің қажеттілігінді сезіну; қайшылықтары мен жамандықтары бар екеніне қарамастан өзінді қоршаған болмысты игілік ретінде қабылдау. Осылайша, бақыт пен қызығушылық бір медальдің екі қырын бейнелеп тұрғандай: қызығушылық өмірге мән-мағына берсе, ал осы өмірдің мәні шынайы болмысқа деген қызығушылықты үнемі қоздырып отырады. Қорыта айтқанда, өмірдің мәнінен туындаған бақыттың Б.Ж. Тұрсынов берген мынадай анықтамасымен келісуге болады: «Адамның бақытты өмірі – бұл, ең алдымен сүйікті ісінің қуанышымен, ұнамды шығармашыл жұмыстың шаттығымен, басқа да адамдардың бейбіт әрі бақытты өмірі мен игілігі үшін оларға жасалған баспайдасыз ізгі әрекеттердің қуанышымен және қанағатымен толықтырылған өмір. Бақытты өмір адамның таянышы қуаныштан ада материалдық күйбең тіршілікте емес, мардымсыз уайымның (ақша, мал-мүлік, қызмет, данқ, желігу) шырмауында емес, адамдарға деген құрмет пен сүйіспеншіліктен, жаратылыс пен бұл дүниенің әсемдігін көріп, таңдана білуден, өз бойындағы өзімшілдікті басып, қоршаған орта мен адамдарға деген қамқорлықты оятумен сипатталатын мәңгі де ізгі істерге сүйенгенде ғана болады [3, 321-322 бб.].

Адамзат тарихында, оның өн бойын көктей өтіп отырған жалпыадамзаттық мәңгі құндылықтармен қатар, әр дәуірдің, әр қоғамның өзіне тән құндылықтар жүйесі болғанын да теріске шығаруға болмайды. Өмірдің мәнімен байланыстағы бақыт мәселесі ХХ ғасырда «болу не болмау» деген гамлеттік сұрақпен сипатталатындай ерекше драмалық мән мен өзектілікке ие болды. Өз-өзіне қол салудың мәнін зерттейтін абсурд философиясының негізін қалаушының бірі, орыстың ойшыл жазушысы Ф.М. Достоевский өмірдің мәнінен айрылуын «мәңгілікке деген сенімнің жоғалуынан көреді» [4, 331б.].

Бұл тығырықтан шығудың жолын Жаратушыға деген, өлгеннен кейін қайта тірілу – Ақыретке деген сеніммен сипатталатын дін көрсетіп береді. Түрік ойшылы Ф. Гүленнің пікірінше, адамзат баласы үшін бақытсыздықтан

арылудың бір жолы осы ақырет ақиқатына сенуде жатыр: «жастық желіктің алдын алатын, оның есірігін басатын; бірте-бірте өлімге қарай жол алған әрбір қадамында көңілі жарақат алып, үмітсіздік шырғауына түскен қарттарға үміттің шырағы болатын; сәбилердің балауса жүректеріне бақыт шамын жағып, жарық өмірге жетелейтін тек қана осы ақыретке деген иман ғана. Жас пен кәрі, әйел мен еркек, әділ мен зәлім – бәрі де су мен ауаға қалай мұқтаж болса, ақыретке деген иманға да сондай мұқтаж» [5, 8 б.].

Біздің қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында, оның арғы бастау көз ортағасырлық түркі философиясында өмірдің мәні мен бақыт тұжырымдарының осы діни антропологиялық астарда болды. Сондай-ақ ондағы экзистенциалдық сарын мен этикалық бағдарды да теріске шығаруға болмайды. Бұған Қорқыттың, әл-Фарабидің, Ж. Баласағұнның, М. Қашқаридің, Қ.А. Ясауидің бақыт туралы түсініктерін қарастыру арқылы көз жеткізуге болады.

1. Бердяев Н.А. Смысл творчества. М.: Прогресс, 1989. – 514 с.
2. Шелер М. Избр. Произведения. М.: Наука, 1994. – 690 с.
3. Турсунов Б.Ж. (Ак-Бекет), Нурахметов Д.Н., Ергалиев И.Е., Иргебаева Н.М. Нравственно-духовное просвещение (книга для любого сознательного возраста). – Алматы: Фараби-фонд, 1995. – 338 с.
4. Достоевский Ф.М. Искания и размышления. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 595 с.
5. Ф. Гүлен. Ақырет ақиқатына сенім – Түрікшеден аудар. Алматы: «Көкжиек-Б» баспасы, 2007. – 96 б.

Бижанова М.А.

Философско-антропологический анализ феномена счастья

В статье анализируется опыт философско-антропологического исследования понятия смысла жизни и счастья. Рассматривается взаимосвязь теоретической философии и практической философии, т.е. метафизики и этики в исследовании феномена счастья. Подчеркивается историко-культурная преемственность казахского традиционного мировоззрения с тюркской духовностью.

Bizhanova M.A.

Philosophy-Anthropological Analysis of Phenomenon of Happiness.

The experience of philosophy-anthropological research of conception of meaning of life and happiness is analyzed in article. The relationship of theoretical philosophy is examined, so with metaphysic and ethic in investigation of phenomenon of happiness. Historical culture acceptation of Kazakh traditional outlook with Turkish spirit.